

BƏDİİ ƏSƏRİN DİLİ

Həsənova Leyla Ziyafət qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Filologiya fakültəsi, müəllim.
Orcid İd: 0009-0006-9057-9205

Xülasə. *Bədii əsərin dili yazıçının fikirlərini, duyğularını və ideyalarını oxucuya çatdırmaq üçün istifadə etdiyi xüsusi ifadə vasitələrinin məcmusudur. Bu dil adi danışiq dilindən fərqlənir; daha obrazlı, emosional və təsirli olur. Yazıçı sözlər vasitəsilə yalnız məlumat vermir, eyni zamanda oxucuda müəyyən hisslər və təsəvvürlər yaradır. Bədii dilin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun obrazlılığıdır. Bu obrazlılıq müxtəlif bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə təmin olunur. Bədii əsərin dilində emosionallıq, fərdilik və üslub müxtəlifliyi də mühüm yer tutur. Hər bir yazıçı özünəməxsus dil və üslub yaradır ki, bu da onun yaradıcılığını digərlərindən fərqləndirir. Bədii əsərin dili sadəcə ifadə vasitəsi deyil, həm də əsərin estetik gücünü yaradan əsas komponentdir. Məqalədə bədii əsərin dili ilə bağlı qeyd olunan bütün bu məqamlar ətraflı şəkildə tədqiqata cəlb olunmuş və mövzuyla bağlı dolğun fərziyyələr irəli sürülmüşdür.*

Açar sözlər. *Bədii əsər, məcazlar, bədii üslub, obrazlılıq, bədii dil*

Summary. *The language of a work of art is a set of special means used to convey the writer's thoughts, feelings and ideas to the reader. This language is above ordinary spoken language; it is more figurative, emotional and effective. The writer's words not only provide information, but also create feelings and differences in the reader. One of the main features of the literary language is its imagery. This imagery is provided by artistic descriptions and means. The language of a work of art also occupies an important place in terms of emotionality, individuality and style. Each author creates a language and style that is not his own, which makes his creativity different from others. The language of a work of art is not only certain, but also the main component that creates the aesthetic power of the work. All these points mentioned in the article regarding the language of a work of art are studied in detail and full hypotheses are put forward on the topic.*

Keywords. *Fiction, metaphors, artistic style, imagery, artistic language*

Ədəbiyyat söz sənətidir. Bu o deməkdir ki, ədəbiyyatda həyat və insanları təsvir üçün əsas vasitələrdən biri sözdür, ədəbi dildir.

Bədii ədəbiyyatda dil bədii surətlər, həyat lövhələrini, insan xarakterlərini, bir sözlə, ədəbi əsəri yaratmaq üçün istifadə olunan əsas materialdır. Dil bədii ədəbiyyatın formasını təşkil edir.

Bədii ədəbiyyatın dili xalq dilinin gözəllik, qüdrət, dərinlik və zənginliyinə əsaslanır. Bununla belə xalq danışiq dili ilə sənətkarların yaratdığı ədəbi əsərlərin dili arasında müəyyən bir fərq vardır. Sənətkar xarakter dilindən böyük bir ustalıqla istifadə edərək, onun üzərində bir nəqqaş kimi işləyir və bunun nəticəsində xalq dili daha kamil, daha canlı və ifadəli bir dil kimi yüksəlir.

Bədii ədəbiyyatın dili bədii dil, surətli dildir. Bədii dil isə “gözəl”, “bəzaklı” sözlərdən ibarət deyildir. Yazıcının məharəti sadə xalq sözlərindən istifadə yolu ilə fikrini aydın və səlis ifadə etməkdədir.

Əsl sənətkar üçün dilin lüğət ehtiyatı ilə geniş tanış olmaq və buradan ən dəqiq, fikri daha dürüst ifadə edən sözləri seçə bilmək qabiliyyəti zəruri bir cəhətdir. Yazıçı sözün qədrini, qiymətini, zərifliyini, ən incə mənasını belə bilməlidir.

Böyük yazıçılar hər zaman söz üzərində yorulmadan çalışmışlar. Bədii əsərdə dil aydın və məzmunlu olmalı, hər bir söz yerində və mənalı işlədilməli, ifadəli və ahəngdar olmalı, həyat həqiqətlərini düzgün və canlı verməlidir, təsvir etdiyi hadisələri düzgün və qənaətlə əks etməlidir. Yazıçı buna yalnız böyük bir əmək nəticəsində nail ola bilər. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi yazır:

Sözə nizam vermək asandır, asan

Ancaq nəzmə gərək sən can qoyasan.

Bədii dilin xüsusiyyətlərindən biri onun zəngin olmasıdır. Yazıçı öz qəhrəmanını müxtəlif hadisələr, insanlar, şəraitlə bağlı olaraq təsvir edir. Odur ki, yazıcının söz ehtiyatı geniş olmalıdır. O həyatın müxtəlif sahələrinə aid olan sözləri bilməlidir.

Dil vahid bir xarakter daşımaqla bərabər, müxtəlif zümrələrə mənsub olan insanların danışığında müəyyən qədər bərabərləşir. Yazıçı hər zümrənin, hər sahənin sözlərini bilməlidir. Lakin bu sözlərdən necə gəldi yox, surətin dilini tipikləşdirmək və fərdiləşdirmək üçün istifadə olunmalıdır.

Yazıçı surətlərin dilində dialekt və şivə sözlərindən də istifadə edə bilər, lakin bunlar həm az, həm də yerində, zəruri olduqda işlədilməlidir.

Bədii dilin elə xarakterik cəhətləri var ki, onu biz bütün kamilliyi ilə nə ədəbi dildə, nə də canlı danışq dilində görürük. Bu cəhət bədii dilin ümumiliyini yox, xüsusiliyini, spesifikliyini göstərir. Bədii ədəbiyyatda fikir obrazlı ifadə olunur. Bu o deməkdir ki, bədii dil obrazlı dildir. Ümumxalq dilində qeyd-şərtsiz işlənən hər sözün eyni sərbəstliklə bədii dilə düşməyə haqqı və imkanı yoxdur. Dialekt sözləri, bu və ya digər sahə ilə bağlı olan ixtisas sözləri bədii dildə işlənmir.

Dildə bədiliyin, gözəlliyin bir mühüm xüsusiyyəti müxtəliflik, yığcamlıq, lakonik ifadədir. Bədii əsərlərdə, şifahi və canlı dildə ən çox məşhur olan, əzbərlənən bu ifadələr aforizm adlanır.

Danışq dilində, ya elmi əsərlərin dilində məna və məzmun əsasdır. Bədii dildə də bu belədir. Lakin bədii dil məna və məzmunundan başqa şəkildə, ahəng, musiqi və deyilişcə də gözəl olmalıdır. Bədii əsərin dilindən tələb olunan budur ki, eyni səslər bir-birinə dolaşmasın, ifadəni ağırlaşdırmasın, dildə səs, ahəng çətinliyi yaratmasın.

Bədii dildə sözlər iki sistemdə, daha doğrusu, iki mənada işlənir: müstəqim-lüğəvi (əsil) və məcazi. Bədii dildə müstəqim sözlərin işlədilməsində əsas şərt sözün məna və məzmunundan əlavə onun musiqisinə, ahəngdarlığına, tələffüz gözəlliyinə malik olması, eyni zamanda yığcamlığıdır.

Bədii dildə əcnəbi sözlərdən (varvarizm), neologizm, arxaizm, vulqarizm (ədəbsiz sözlər), jarqonizm, dialektizmlərdən və provinsializm (məhəllilik) də istifadə olunur.

M.Rəfili jarqonizmi belə izah edir: jarqonizm həyatın bu və ya başqa dairəsində bir dəstə adam tərəfindən işlədilən, xüsusi sözlərə və ifadələrə deyilir. Məsələn, oğru, xuliqan, alverçi jarqonu deyilən məşrut bir dil vardır.

“Ədəbiyyatşünaslığın əsasları”nda isə jarqonizm – təsərrüfatın, texnikanın və ya elmin ancaq bir sahəsinə xas, ümumi oxucular üçün çətin anlaşılacaq peşə sözlərini bədii əsərə gətirməyə deyilir.

Sözün məcazi mənasından faydalanmayan dil bədii dil sayılmaz. Məcəzlərin əsas növlərini nəzərdən keçirək.

Məcəz yaratmaq üçün iki məfhumun qarşılaşması, müqayisəsi mütləq lazımdır. Qarşılaşan məfhumların heç olmasa bir müştərək xüsusiyyəti olmalıdır.

Məcəzlərin ən ibtidai təşbehdir (bənzətmə). Təşbehdə bənzəyən, bənzədilən, bənzətmə qoşması, bənzətmə sifəti – 4 ünsür olur.

Bənzətmədə dörd ünsürün hamısı iştirak edirsə, buna müfəssəl bənzətmə, çox vaxt isə bənzətmə qoşması, bənzətmə sifəti atılır (mükəmməl bənzətmə).

Vaqifdə “Günəş tək” hər çıxanda səhərdən (müfəssəl).

Boyun sürəhdür (mükəmməl).

Ancaq hər oxşar cəhətlilər bədii bənzətmə üçün yaramaz. Bənzətmə bədii təsviri gücləndirməyə xidmət etməlidir.

Metafora (istiarə) – çox məşhur və qüvvətli məcazdır. Burada məfhumların müqayisəsi və bənzər cəhətləri qabarıq verilir. Ancaq müqayisə edilən məfhumların biri atılır, onun yerinə atılan məfhumun xüsusiyyəti saxlanır.

Müqayisə, oxşarlıq, bənzəyişin daxili əlamət və keyfiyyət assosiasiyası onun yaranmasında əsas şərtədir. Səciyyəvi bir əlaməti, müəyyən bir adı və bənzəyişi başqa hadisələrə, canlılar və cansızlar aləminə köçürmək metaforada əsas xüsusiyyətdir.

Metaforaya xas xüsusiyyətlərdən biri də budur ki, şair çox zaman təsvir etdiyi əşya və hadisənin adını çəkmir, onu müəyyən surətlər vasitəsilə əks etdirir. Məsələn, M.Füzulinin “Leyli və Məcnun”unda elçiliyə gedən Məcnunun atası Leylinin atası ilə söhbət edərkən nə Məcnunun, nə də Leylinin adını çəkir. O sadəcə olaraq dür (mirvari) və ləldən söhbət açır. Danışıqdan aydın olur ki, Məcnunun atası ləl dedikdə Leylini, dür dedikdə isə Məcnunu nəzərdə tutur.

Yaxud Nizamidə:

Yenə tər mirvari sədəfə girdi,
Gövhər yenə daşa pənah gətirdi.
yaxud

Yarımcın quş kimi səndələyirdi,
Nərgizlər çəmənə dür ələyirdi.

Təcəssüm. Təcəssüm cansız bir şeyin, yaxud heyvanın canlandırılmasına, insan şəklinə keçirilməsinə deyilir. Təcəssümün xüsusiyyəti budur ki, insan təbiət hadisələrinə, yaxud heyvanlara xitab edərək, bir şey xahiş edir, onların da insan kimi hərəkət edəcəklərinə, cavab verəcəklərinə inanır.

Kərəm Əslini sərv ağacından belə xəbər alır:

Canım sərv ağacı, xəbər alıram,
Sərv ağacı, sənənin maralın hanı?

Leylinin şama, pərvanəyə, buluda, Məcnunun dağa, ceyrana xitabı təcəssümdür.
Bir ləlin eşitmişəm sənənin var,
Kim, lölümə odur səzavar.

Lütf eylə, inayətü kərəm qıl!

ləl ilə dürrü möhtərəm qıl!

Qılsın külü sərv sayəpərvər,

Olsun külə sərv sayəküstər.

Fikirli olur – dedi,

Məkrli olur – dedi.

Sirli olur – dedi.

Təmiz olur,

Kirli olur, - dedi dəniz.

Metaforada bir-birinə bənzədilən hadisələr arasında bilavasitə real bir əlaqə olmadığı halda (məsələn, şəbi-hicran yanar canım, tökər qan çeşmi giryanım ifadəsində yanan can ilə şamın əlaqəsi yalnız təsəvvür edilir), metonimiyada bu bənzətmə bir-birilə əlaqədar olan hadisələrin əsasında qurulur. M.P.Vaqif deyəndə ki,

Ağlar, elə gecə, gündüz, xabi görməz gözləri

metonimiyadır. Çünki bu sözlər başqa bir fikrin daha qüvvətli ifadəsi üçündür – istirahət etmir, dincəlir – deməkdir.

M.İbrahimov deyəndə ki,

Günəş göydən yerə od ələyirdi

S.Vurğun:

Güləcəksən hər bir zaman

Azərbaycan, Azərbaycan.

Gülmək Azərbaycan xalqına işarədir, metaforadır.

Sineqdoxa yunan sözüdür, mənası “fərz etmək” deməkdir. Sineqdoxa əşyaların kəmiyyət əlaməti əsasında yaranır. Əgər metonimiya müəyyən bir əşya adının başqasının üzərinə köçürülməsi nəticəsində əmələ gəlsə, sineqdoxanın yaranması əşyalar arasında kəmiyyət əlaməti əsasında mümkün olur. Beləliklə, sineqdoxa eyni sözün həm bütöv bir əşya, həm də onun müəyyən bir hissəsi mənasında, yəni azın çox, çoxun az mənasında işlənməsi deməkdir.

Sineqdoxanı əsas xüsusiyyəti bundadır ki, burada bir şeyin küll ilə hissəsi qarşılaşdırılır. Başqa sözlə, azlıq çoxluğu ifadə edir. Məsələn: “Tələbənin vəzifəsi dərslər oxumaqdır” – yəni tələbələrin.

Epitet – bədii təyin. Başqa bir sözü qüvvətləndirmək və zənginləşdirmək üçün əlavə edilən sözə epitet deyilir.

Mübaligə təsvir edilən surət, hadisə və ya ifadənin ölçüsünü, qüvvətini, təsir gücünü, əhəmiyyətini gücləndirmək üçün cəlb edilən sözə, yaxud təsvirə deyilir.

Kinayə - sadəcə istehza, gülüş deyil. Kinayə edən şəxs zahirən sakit olur. Burada həyəcan, şiddət yoxdur, əksinə soyuqqanlı bir istehza var. Sabir deyir:

Çalış, ək, biç, aparsın bəy, evin qalsın dəyirman tək!

Aylma, haqqını qanma, xəbərdar olma insan tək!

Təriz – kinayənin acıq, nifrət, barışmaz bir münasibət ifadə edən formasıdır. Buna sarkazm da deyilir.

İsgəndərin Əlibəy və ağa haqqında dediyi “Bəli, bəli, bunlar elm dəryasıdırlar” – tərizdir. Oksimoron – bir birinə zidd ifadələrdir: Ölü canlar.

Simvol – “Leyli və Məcnun”da uşağın anadan olan zaman ağlaması simvolik mənə daşıyır. Simvolda sənətkarın demək istədiyi fikir və duyğuların “örtülü” şəkildə ifadəsi əsasdır. Bu xüsusi olaraq oyatmağa, oxucunu daha çox düşünməyə, “axtarmağa” məcbur edən məcazdır. Simvolda deyilən fikrin, təsvir edilən hadisənin mahiyyəti sənətkarın nəyi ifadə etmək istədiyinə oxucunu istiqamətləndirir.

Metonimiya şəraitə və vəziyyətə, hadisə, əhvalat, məkan və zamana, meyl, münasibət və mənsubiyyətə görə təyin olunur. Bu zəruri və ifadəli nitq vahidi daxili və zahiri əlaqəsi olan hadisə və əhvalatların qarşılaşdırılması, sənətkar niyyətinə uyğun xüsusiyyətlərin bir varlıqdan o birinə köçürülməsi ilə yaranır:

Var olsun cəlalın, ey Azərbaycan

Ey odlar ölkəsi, günəşli diyar.

Axıtdım alnımın inci tərini,

Yanmadım ömrümün iki ilinə.

Rusiya şerinin şah əsərini

Çevirdim Vaqifin şirin dilinə.

Yuxarıdakı nümunədə də görüldüyü kimi, qarşılaşdırma və köçürmə prosesində müəyyən bir əşyaya xas olan əlamət və keyfiyyəti başqa bir varlıq daşıyır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Gəncəvi N. Xəmsə. Bakı, 2023, 228 s.
2. İsmayıl Z. Ədəbi-bədii dil və dilçilik araşdırmaları. 3 cildə. I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 223 s.
3. Mikayılov Ş. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Maarif, 2000, 196 s.
4. Rəfil M. Ədəbiyyatşünaslığımızın bəzi məsələləri haqqında // Ədəbiyyat qəzeti // 1951, 5 iyun, N16, S.1
5. Vaqif M. P. Əsərləri, Bakı: Azərneşr, 1957, 247 s.
6. Yusifoğlu R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: ADPU, 2009, 288 s.